

<https://doi.org/10.15407/sofs2024.02.148>

УДК 314:325.8(477)

О.С. ПОПОВИЧ, доктор економічних наук, головний науковий співробітник
ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
ім. Г.М. Доброва НАН України»

бульвар Тараса Шевченка, 60, Київ, 01032, Україна

e-mail: olexandr.popovych@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5906-8358>

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ЛІТОПИС: ПЕРШЕ 30-РІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

**Рецензія на монографію: І. Курило, С. Аксьонова, О. Гаврилюк,
С. Гнатюк, В. Думанська, О. Корнійчук, Б. Крімер, Н. Левчук,
І. Майданік, О. Позняк, Н. Рингач, Л. Слюсар, П. Шевчук.**

**Населення України: Нариси про демографічний стан країни
у перше тридцятиріччя незалежності.**

Київ: Наук. думка, 2023. 167 с.

У рецензії на колективну монографію науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України висвітлено найважливіші моменти ґрунтовного аналізу соціально-демографічної трансформації українського суспільства на зламі тисячоліть. У цій праці осмислено і узагальнено вплив на демографічну ситуацію драматичних подій і поворотів, несприятливих тенденцій і чинників, з якими зіткнулось українське суспільство на шляху утвердження

Цитування: Попович О.С. Демографічний літопис: перше 30-річчя незалежності України (рецензія на монографію: І. Курило, С. Аксьонова, О. Гаврилюк, С. Гнатюк, В. Думанська, О. Корнійчук, Б. Крімер, Н. Левчук, І. Майданік, О. Позняк, Н. Рингач, Л. Слюсар, П. Шевчук. Населення України: Нариси про демографічний стан країни у перше тридцятиріччя незалежності. Київ: Наук. думка, 2023. 167 с.). *Наука та наукознавство*. 2024. № 2 (124). С. 148—156. <https://doi.org/10.15407/sofs2024.02.148>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

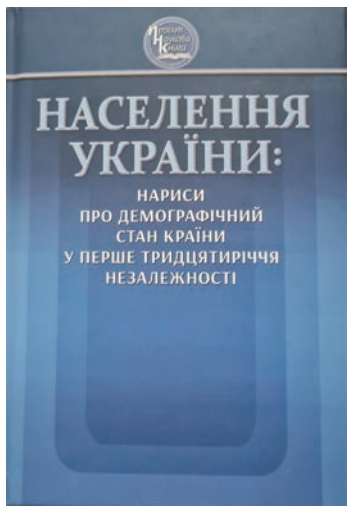
національної незалежності. Цінність монографії полягає і в тому, що авторами запропоновано шляхи подолання наслідків негативних подій і тенденцій. У ній підкреслено, що протягом останніх десятиліть, тобто ще до початку повномасштабного вторгнення, Україна втрачала демографічний потенціал, а продовження тенденцій, що спричиняють депопуляцію населення, загрожувало його вимиранням. Монографія містить детальний аналіз чинників демографічної кризи. В ній надано не лише комплексну характеристику зрушень у шлюбно-сімейних процесах і структурах, репродуктивній поведінці та народжуваності, смертності та тривалості життя, а й порівняння цих процесів в Україні та розвинених європейських країнах. Окремі розділи присвячені розгляду зовнішньої та внутрішньої, трудової та освітньої міграції українців. Авторами наведено дані, що свідчать про оптимістичність попередніх демографічних прогнозів щодо України. Ця монографія, що сприяє формуванню почуття відповідальності та національної самосвідомості, буде цікавою не тільки фахівцям-науковцям, а й широкому загалу тих, хто зацікавиться демографічною тематикою.

Ключові слова: Україна, відтворення населення, демографічні зміни, шлюбно-сімейні процеси, народжуваність, смертність, міграція.

Хочеться звернути увагу наших читачів на нещодавно опубліковану видавництвом «Наукова думка» колективну монографію науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи НАН України, яку вони дещо несподівано назвали «нарисами». Насправді це досить ґрунтовний аналіз глибокої соціально-демографічної трансформації українського суспільства, що відбувалася протягом перших трьох десятиліть незалежності. Як пишуть самі автори: «Розглядаються зміни в демографічній поведінці, неоднозначні зрушення у перебігу основних демографічних процесів та в соціально-демографічних структурах, що є як відображенням довготривалих загальноєвропейських тенденцій, так і наслідком деформацій, спричинених складними умовами трансформаційного періоду» (с. 2).

Наведений в книзі аналіз переконливо свідчить, що попри стихійність, непрогнозованість, невідконтрольність демографічних процесів та їх незалежність від волі окремих людей чи адміністративного регулювання, вони можуть і повинні бути предметом цілеспрямованої соціально-економічної політики держави, а нехтування ними зазвичай дорого обходиться суспільству.

Автори констатують, що «соціально-економічні негаразди відіграли неабияку роль у розгортанні й поглибленні демографічної кризи в Україні у 1990-ті роки. Демографічна криза в країні виражається у сполученні депопуляції (тобто скорочення чисельності населення внаслідок перевищення числа смертей над числом народжень) із незадовільним станом здоров'я населення, низькою тривалістю життя та наднизькою народжуваністю. На межі XX й XXI століть наша країна вирізнялась

найнижчим в Європі рівнем народжуваності та одним із найнижчих показників тривалості життя, а також найбільш високою інтенсивністю депопуляції, що поєднувалась на той час із від'ємним сальдо міграції» (с. 5). На початку нинішнього століття ситуація почала суттєво поліпшуватись, але після того, як у 2012 р. народжуваність досягла максимального у поточному столітті рівня, вона почала скорочуватись і знову стала найнижчою в Європі. Спостерігалась стагнація показника тривалості життя, а епідемія *Covid-19* призвела до її падіння. Значно прискорилося скорочення чисельності населення. Вкрай негативно

вплинули на демографічні процеси захоплення Росією Криму в 2014 р. і ще більше — повномасштабна російська агресія 2022 року¹.

Монографія присвячена аналізу і осмисленню впливу на демографічну ситуацію в країні тих драматичних подій і поворотів, несприятливих тенденцій і чинників, які довелося пережити українському народу під час утвердження незалежності, а також пошуку шляхів і можливостей подолання їхніх наслідків.

У першому розділі наведено аналіз статистичних даних, що характеризують динаміку загальної чисельності населення України протягом 1990—2020 років, його статеві-вікового складу, який, за словами авторів, «втілює демографічну історію країни й одночасно виступає носієм демовідтворюваного потенціалу, передумовою певної демографічної динаміки» (с. 12). Підкреслено, що протягом останніх десятиліть Україна стрімко втрачає демографічний потенціал: починаючи з 1991 р. чисельність населення країни (яка тоді становила 51,9 млн осіб) скоротилась на понад 10,3 млн осіб (з них 2,3 млн — унаслідок російської анексії Криму). На початок 2021 р. за даними Державної служби статистики в Україні проживало 41,6 млн осіб. Масштабне зниження чисельності населення свідчить про *демографічну кризу*. До того ж, починаючи з 2014 р. втрати чисельності населення відбувались не тільки внаслідок депопуляції, тобто демографічних чинників, а й під впливом екстраординарних — воєнно-політичних — чинників.

У суспільній свідомості ці показники чомусь нерідко сприймаються як суто професійні дані, як предмет досліджень і дискусій учених,

¹ Щоправда, в цій книзі автори не наводять статистичних даних щодо періоду після 2021 року, але вся логіка їх дослідження підтверджує такий висновок.

що спеціалізуються на мабуть і цікавих, але дуже далеких від повсякденної реальності проблемах і подіях. Це викликає подив, адже навряд чи треба пояснювати, що йдеться про саму можливість виживання чи вимирання нації як такої. А процитоване вище визначення передумови «певної демографічної динаміки» фактично означає, що в нинішніх комбінаціях демографічних показників і тенденціях їхніх змін закладена відповідь на питання *бути чи не бути* нашому народові в далекому майбутньому.

Україна, як зазначено в монографії, за часткою осіб віком 65 років і старше в сукупній чисельності населення належить до найстаріших країн світу. Це обумовлено систематичним зниженням народжуваності, високою передчасною смертністю, стагнацією тривалості життя. Продовження таких тенденцій і спричиненої ними депопуляції населення загрожує вимиранням народу.

Автори детально аналізують усі чинники, що зумовили демографічну кризу. Це зрушення у шлюбно-сімейних процесах і структурах (розділ 2), їхній вплив на тенденції та структурні особливості народжуваності в Україні (розділ 3). Динаміку відповідних показників України порівняно з європейськими і наголошено, що в останні роки Україні притаманний найнижчий в Європі рівень народжуваності (с. 48).

Окремий розділ монографії (розділ 4) присвячений дослідженню динаміки і структурних зрушень показників смертності та тривалості життя. Автори констатують: «У той час, коли у більшості розвинутих європейських країн у другій половині ХХ-го сторіччя спостерігались відчутні позитивні зрушення у динаміці й структурі смертності населення, динаміка основних медико-демографічних процесів в Україні відзначалась довготривалою стагнацією та зниженням показників середньої тривалості життя, починаючи із середини 1960-х років» (с. 55). Якщо в 1991 р. відставання України від розвинених країн було подібним до інших країн колишнього СРСР, то у період перед повномасштабним вторгненням показники тривалості життя в Україні були одними з найгірших навіть на пострадянському просторі.

Підкреслюючи, що демографічний стан країни є результатом впливу багатьох чинників як минулого, так і сьогодення, автори виділяють 5 основних періодів у його еволюції в Україні:

1) 1991—1995 рр. — період гострої демографічної кризи, визначальною ознакою якої стало різке зростання смертності населення й падіння тривалості життя;

2) 1996—1998 рр. — короткочасне підвищення тривалості життя, в ході якого, однак, її показники не повернулись до рівня 1991 р.;

3) 1999—2007 рр. — стагнація в показниках життєзбереження населення;

4) 2008—2013 рр. — стійке підвищення тривалості життя, яке пригальмувалося з початком військового конфлікту на сході країни;

5) 2014 р. — 2020 рр. — період нестабільності й коливань під впливом різних факторів, основними з яких були збройний конфлікт на Донбасі та пандемія коронавірусної хвороби COVID-19» (с. 56).

Автори констатують, що після затишного періоду стагнації у 2008—2013 рр. почалося зростання тривалості життя українських чоловіків, але у 2014 р. воно припинилось і до початку 2020 р. спостерігалися коливання цього показника, зумовлені війною на сході країни та загальною політичною й соціально-економічною нестабільністю. Пандемія Covid-19 додала невизначеності та проблем, які не могли не вплинути на демографічну ситуацію. Автори звертають увагу на те, що нинішня модель вимирання населення характеризується дуже значним перевищенням показників смертності чоловіків над жінками в інтервалі працездатного віку. На їхню думку, причина цього полягає в більш здоровому способі життя жінок. Визначальним чинником низької тривалості життя в Україні є високий рівень смертності у працездатному віці.

Не зупиняючись на детальному аналізі всіх причин скорочення життя, проаналізованих у монографії, звернемо увагу читачів на висновки авторів, що структура смертності населення України порівняно з розвиненими країнами відрізняється невиправдано високою часткою смертності від хвороб системи кровообігу та низькою — внаслідок нооутворень.

Окремий розділ книги (розділ 5) присвячено міграційним процесам і їхньому впливу на демографічну ситуацію. Різке зменшення внутрішньої міграції в Україні спостерігалось з 2014 р. після початку збройної російської агресії, а показник міграції характеризувався значними коливаннями (від 0,5 млн осіб у 2016 р. до 1,2 млн у 2018 р.). Автори зазначають, що протягом аналізованого періоду в Україні, по-перше, відбулось істотне зниження інтенсивності міграції, як вимушеної, так і міжрегіональної; по-друге, міжрегіональні мігранти зосереджувались у регіонах з містами-мегаполісами (Київ, Харків, Одеса, Львів); по-третє, з'явилася нова форма внутрішньої міграції — вимушені переміщення населення з окупованих територій.

Сальдо міждержавної міграції за роки незалежності змінювалось від значного позитивного (до понад 287 тис. осіб) протягом перших чотирьох років до значного негативного в 1994—2005 рр. і до порівняно незначного позитивного після 2006 р. Спостерігалось «омолодження» міграційних потоків і зменшення їхньої інтенсивності порівняно з дев'яностими роками.

У монографії простежено еволюцію трудової міграції українців. Зазначено, що «впродовж тридцяти років незалежності зовнішні трудові

міграції залишалися сталим атрибутом зайнятості населення України. Форма реалізації закордонної зайнятості трансформувалася за рахунок зменшення обсягів та значимості «човникової» торгівлі» (с. 109). Значну увагу приділено також освітній міграції. Показано невинне зростання кількості українських студентів, які навчаються за кордоном: якщо у 1998 р. таких було 1,8 тис. осіб, то в 2001 р. — вже 16,4 тис., а в 2017 р. — 77,1 тис. Найбільше студентів з України перед повномасштабним вторгненням було в Польщі (26,9 тис. у 2018 р.), на другому місці — Німеччина (6,5 тис.), хоча навчаються вони нині у понад 40 країнах. Наведені в монографії дані свідчать, що попри всі негаразди Україна не втратила привабливості для студентів з-за кордону: якщо в 2011/2012 навчальному році їх було 53,7 тис., то в 2020/2021 — 76,5 тис. Найбільше серед них вихідців з Індії.

Розділ 7 монографії присвячений соціально-демографічній політиці. Він включає аналіз діяльності щодо збереження здоров'я людини, сімейної політики, ставлення суспільства і держави до демографічного старіння та унормування міграційної політики. Автори відзначають, що значна частина невирішених проблем у цій сфері зумовлена відсутністю об'єктивної порівняльної інформації, побудованої на точних і вимірюваних показниках. Тому навіть «нарощування обсягів фінансування сфери охорони здоров'я та деякого зростання заробітної плати її працівників не призвело до зростання попиту на медичні послуги, оскільки продовжувалось неефективне використання фінансових ресурсів і надлишкових площ» (с. 127). А також констатують: «В Україні фіксується широке коло проблем, що стосуються майже всіх учасників системи охорони здоров'я, зокрема, це інституційна нерозвиненість. Найголовнішою ж проблемою <...> є невмотивованість споживачів послуг до підтримання здорового способу життя. Надавачі послуг зазвичай є монополістами. Страхові механізми знаходяться в зародковому стані. Законодавча база належним чином не розвинена і не визначає ключових пріоритетів, загально визнаних у світі» (с. 128). На переконання авторів, назріла необхідність кардинальних змін співвідношень між складовими інфраструктури системи охорони здоров'я на користь пріоритетного розвитку профілактичної та первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини. Збільшення ж фінансування системи охорони здоров'я, на їхню думку, має ґрунтуватись на легалізації неформальних платежів громадян (с. 131). У монографії запропоновано конкретну систему заходів державної влади всіх рівнів, спрямованих на вдосконалення системи охорони здоров'я, які сприятимуть подоланню демографічної кризи.

Сімейну політику автори також розглядають «як політику демографічну, що покликана допомогти батькам реалізувати свої дітородні на-

міри якомога більш повною мірою, чим сприяти зростанню народжуваності» (с. 137). Вони зазначають, що ця галузь соціальної політики вже сформувалась у розвинених країнах і поступово поширюється на решту країн світу. Аналізуючи ефективність тих інструментів впливу української держави, які можна віднести до царини сімейної політики, і порівнюючи їх із досвідом передових країн, автори книги вказують на низку резервів, використання яких могло б посилити активний вплив на поліпшення демографічної ситуації.

Зважаючи на те, що «наша країна належить до держав із доволі високим рівнем постаріння населення, і в найближчі десятиліття цей процес буде тільки прогресувати на тлі зменшення чисельності населення» (с. 144), автори зазначають, що це не тільки зумовлює виклики для соціально-економічного розвитку країни, а й створює додаткові можливості для позитивних зрушень у різних сферах. Тому ВООЗ пропонує новий стратегічний підхід до вирішення проблем демографічного старіння, який отримав назву «активне довголіття» або «активне старіння» і розглядається як процес оптимізації можливостей для підтримання належного рівня здоров'я, безпеки та соціальної інтеграції літніх людей. Він має три основні складові — здоров'я, соціальна інтеграція та зайнятість — і, на переконання авторів, повинен враховуватись у всіх сферах державної політики як «мейнстрімінг старіння». Проблеми літніх людей не повинні розглядатись ізольовано або як такі, що конкурують з інтересами інших вікових груп.

У цьому ключі, а також враховуючи характерне для України швидке скорочення чисельності населення працездатного віку, «особливо важливим є вивчення та адаптація зарубіжного досвіду і міжнародних стандартів щодо стимулювання зайнятості та охорони праці літніх людей» (с. 149). Адже у нас традиційно вектор «соціального захисту та визнання заслуг» все ще переважає над стимулюванням соціально-економічної та суспільно-політичної активності людей похилого віку, використанням їх потенціалу для розвитку суспільства» (с. 150), а також панує «одностороннє сприйняття старіння населення як джерела проблем, без альтернативного пошуку нових можливостей для економічного розвитку» (с. 151).

Характеризуючи еволюцію демографічної політики, зокрема її міграційного аспекту, та аналізуючи динаміку міграції населення, автори зазначають, що «всі демографічні прогнози 30-річної давнини виявилися занадто оптимістичними. Вони були розроблені близько 1990 р., відразу після різкого зниження смертності наприкінці 1980-х років і досягнення високого рівня народжуваності в середині 1980-х років. Отже, не було підстав очікувати зростання смертності й подальшого збільшення відставання від економічно розвинених держав» (с. 161).

Якщо за прогнозом ООН від 1994 р. чисельність населення України у 2020 р. мала складати від 47,0 до 51,7 млн осіб, його оцінки станом на середину 2020 р. не перевищували 44,0 млн (с. 162). Тож цілком імовірно, що і нинішні прогнози також виявляться хибними.

Процитуємо кілька прогнозних оцінок, наведених у монографії: «Демографічне старіння населення буде одним із найбільших викликів для України в XXI ст. Так, відношення кількості осіб у віці 60 років і старше до чисельності осіб у віці 20—59 років зростатиме за всіма варіантами прогнозу 2020 р. перегляду. У 2050 р. в розрахунку на 1000 осіб у віці 20—59 років припадатиме, за різними варіантами, від 608 до 850 осіб у віці 60 років і старше. Наприкінці XXI ст. це співвідношення може зрости до більш екстремальних значень <...> Проте, за умови відсутності катастрофічних подій, вікова структура прямуватиме до квазістабільної» (с. 165); «Саме накопичені до 2020 р. диспропорції в статеві-віковій структурі населення в Україні зумовлюватимуть низхідну динаміку чисельності населення в майбутні десятиліття. Розрахунки свідчать, що навіть якщо б народжуваність в Україні зросла до рівня простого заміщення, чисельність населення зменшилася б на 21—22 % за період досягнення стаціонарності» (с. 166).

Щиро раджу колегам-науковцям, викладачам, студентам і всім, кого непокоїть демографічна ситуація в Україні, уважно прочитати монографію. Знайомлячись з нею, я вкотре переконався, що нам потрібно популяризувати результати демографічних досліджень, а не тільки більш близьких моєму серцю фізики чи біології. Вважаю, що володіння науковими знаннями в цій галузі допоможе сформуванню відповідальності і національної самосвідомості у нашому суспільстві.

Одержано 21.03.2024

O.S. Popovych, Dsc (Economics), chief researcher
Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential
and Science History Studies of the NAS of Ukraine
60, Taras Shevchenko boulevard, Kyiv, 01032, Ukraine
e-mail: olexandr.popovych@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-5906-8358>

POPOVYCH O.S. A DEMOGRAPHIC CHRONICLE:
THE EARLIEST 30 YEARS OF UKRAINE'S INDEPENDENCE

Review of the monograph: I. Kurylo, S. Aksionova, O. Havryliuk, S. Hnatiuk,
V. Dumanska, O. Korniiuchuk, B. Krimer, N. Levchuk,
I. Maidanik, O. Pozniak, N. Rynhach, L. Sliusar, P. Shevchuk (2023).
The Population of Ukraine. Essays on the Country's Demographic Condition
in the Earliest 30 Years of Independence.
Kyiv: Nauk. dumka. 167 p.

This review of a collective monograph "Population of Ukraine. Demographic situation during the first thirty years of independence" written by researchers of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine and published by "Naukova dumka" at the end of 2023, highlights crucial points of a comprehensive analysis of social and demographic transformations in the Ukrainian society at the turn of the millennium. The monograph rethinks and summarizes demographic consequences of dramatic events, negative trends, obstacles and factors faced by the Ukrainian society on the way to national independence. The monograph is of high value because the authors proposed ways to overcome the consequences of negative events and trends. It draws attention to the fact that over the last decades (even before the beginning of the full-scale invasion) Ukraine was losing its demographic potential, and once these trend continues it will end up with depopulation fraught with extinction of the people. The factors of the demographic crisis are analyzed in detail. Apart from a comprehensive description of shifts in marriage and family processes and structures, reproductive behavior and fertility, mortality and life expectancy, the monograph gives their comparison in Ukraine and developed European countries. Separate sections of the monograph are devoted to an analysis of internal, external and educational migration of Ukrainian. The authors provide data demonstrating that previous demographic projection for Ukraine were rather optimistic. This monograph, helping foster a feeling of responsibility and national self-consciousness, will be useful for not only narrow-profile researchers, but also for the general public concerned with demographic topics.

Keywords: *Ukraine, population reproduction, demographic change, marriage and family, fertility, mortality, migration.*